

Μεταφρασμένο απόσπασμα

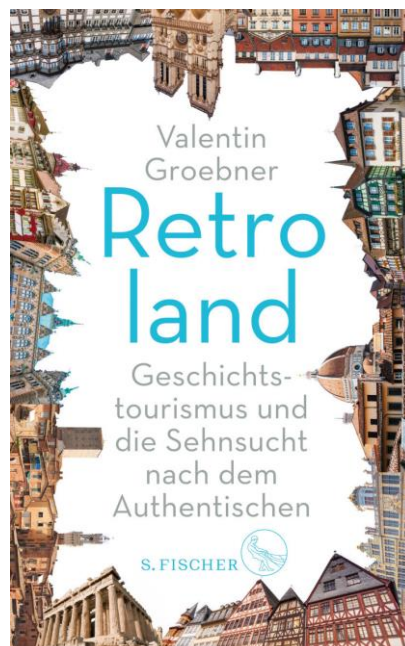
Valentin Groebner
Retroland. Geschichtstourismus und die Sehnsucht nach dem Authentischen

S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main 2018
ISBN 978-3-10-397366-2

σελ. 163-180

Βάλεντιν Γκρόμπνερ
Retroland. Ιστορικός τουρισμός και η νοσταλγία για το αυθεντικό

Μετάφραση: Γιάννης Κέλογλου
Επιμέλεια: Αλέξανδρος Κυπριώτης

6 Αυτός ο τόπος είναι μια χρονοκάψουλα

*“Tanto difficile da immaginare,
davvero, il paradiso? Ma se basta
chiudere gli occhi per vederlo, sta
li dietro, dietro le palebre, pare
che aspetti noi, noi nessun altro”*

Giovanni Raboni

Τμήματα της πραγματικότητάς μας, σχετικά εκτεταμένα και λειτουργικά, με εσωτερική συνοχή, συγκροτούνται από μυθοπλασίες: ένα εξ αυτών είναι ο τουρισμός, ο οποίος συνειδητά αναπαριστά κάτι που δεν υφίσταται πουθενά αλλού έξω από αυτόν. Γιατί άραγε, διερωτήθηκα στην αρχή αυτού του βιβλίου, δεν γίνεται αυτό δίχως διαρκείς αναφορές στην αυθεντικότητα του παρελθόντος; Γιατί αυτή η επίμονη αναδρομή στις ιστορίες προέλευσης ως ρίζες και πηγές της ατομικής ταυτότητας; Και αν αυτή η ταυτότητα ορίζεται ως ιστορική και προέρχεται από το παρελθόν, πώς μπορεί τότε –ή πώς πρέπει– να βιώνεται κάθε φορά εκ νέου;

Εξού και οι προκαθορισμένες κατά τύπους επισκέψεις στα κεφάλαια που προηγήθηκαν ως επιτόπιες αυτοψίες. Τι βλέπει κανείς από την Ιστορία όταν επισκέπτεται τη Σαιντ Σαπέλ και την Παναγία των Παρισίων, τη Γέφυρα της Λουκέρνης, την Κορυφή του Αδάμ στη Σρι Λάνκα και την Κοιλιάδα Μαρτέλλο στο νότιο Τιρόλο; Το ονειρεμένο ταξίδι στο παρελθόν παράγει τελείως διαφορετικές μορφές της Ιστορίας, η οποία γίνεται και πάλι ορατή στο παρόν. Ο μοναδικός αληθινά ξένος τόπος που απομένει σε κάποιον ενόψει της τουριστικής κατάκτησης του κόσμου στον 21ο αιώνα είναι το παρελθόν κατά τη ρήση του Χανς Μάγκνους Εντσενσμπέργκερ την οποία παρέθεσα στην αρχή. Όμως αυτός ο τόπος της νοσταλγίας, σε αντίθεση με τις γραφικές παλαιές πόλεις, τα παραδεισένια τροπικά νησιά, τις αμμουδιές της Μεσογείου και τα ξενοδοχεία των Άλπεων, που μας απασχόλησαν στα προηγούμενα κεφάλαια, βρίσκεται πραγματικά πολύ μακριά. Για να ακριβολογούμε: είναι απλησίαστος.

Νησιά, στρώματα, αντικαθρεφτίσματα

Το σημείο του διαχωρισμού μεταξύ του –απαράλλαχτου, άβατου, χαμένου, άφαντου– παρελθόντος και της Ιστορίας, της αναπαραγωγής της και της εκ νέου αφήγησής της στο εκάστοτε παρόν μπορεί κανείς πράγματι να το επισκεφτεί. Στα σημερινά σύνορα μεταξύ Τουρκίας και Αρμενίας συναντάμε την πόλη Ανί, στα ελληνικά Άρπασος: χτισμένη στον βόρειο Δρόμο του Μεταξιού και ελεγχόμενη αρχικά από το Βυζάντιο και στη συνέχεια από την αυτοκρατορία των Σελτζούκων, αριθμούσε κατά τον 12ο και 13ο αιώνα πάνω από 100.000 κατοίκους και αποκαλούνταν «η πόλη με τις 1.001 εκκλησίες». Όταν το 1319 κατέστρεψε την πόλη ένας σεισμός, άρχισε και ο μαρασμός της. Εδώ και 300 και πλέον χρόνια είναι πλήρως εγκαταλελειμμένη. Διατηρούνται, λιγότερο ή περισσότερο, κάποια τμήματα των τειχών και ο καθεδρικός ναός του 11ου αιώνα, μερικές εκκλησίες και ορισμένα παρεκκλήσια, το κάστρο και το τζαμί από την εποχή των Σελτζούκων. Ελάχιστοι τουρίστες επισκέπτονται πλέον τα ερείπια. Η αρμενική καταγωγή της πόλης αποσιωπάται από την επίσημη τουρκική πλευρά: σε κάποια ενημερωτική πινακίδα γίνεται αόριστα λόγος για «χριστιανική

κληρονομιά εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας».ⁱ Και η πόλη συνεχίζει να ρημάζει.

Ενώ το Ανί είναι γνωστό σε σχετικά λίγους ειδήμονες, το ταφικό μνημείο της Ίσε χαίρει παγκόσμιας φήμης. Ο σημαντικότερος ιερός τόπος της σιντοϊστικής Ιαπωνίας, που ανεγέρθηκε στα περίχωρα του Κιότο, προέρχεται στη σημερινή του μορφή από τον 7ο αιώνα. Για την ακρίβεια: είναι η μορφή του που έχει ηλικία σχεδόν 1.300 ετών. Κι αυτό επειδή κάθε 20 χρόνια οι εγκαταστάσεις του ναού ανακατασκευάζονται πλήρως με την ίδια ακριβώς μορφή και τις αυστηρά καθορισμένες παραδοσιακές τεχνικές δίπλα στον ήδη υπάρχοντα· στη συνέχεια ο παλαιός ναός κατεδαφίζεται, τα ξύλινα τμήματα των οικοδομημάτων καίγονται, τα υπόλοιπα θάβονται.ⁱⁱ Οι εγκαταστάσεις που βλέπει κανείς σήμερα προέρχονται από το 2013 και κάθε χρόνο τις επισκέπτονται πάνω από έξι εκατομμύρια άνθρωποι.

Αυτοί οι δύο τόποι απεικονίζουν πολύ καλά τη σχέση ανάμεσα στο παρελθόν και στην Ιστορία. Το παρελθόν είναι κάτι που έχει τελειώσει: έχει εξαφανιστεί και είναι αισθητό μόνο ως ελλιπές, κατακερματισμένο απομεινάρι. Εκτός και αν το μεταμορφώσουμε σε Ιστορία, σε τώρα, σε σήμερα, σε επιδραστική αφήγηση, σε οπτικοποίηση, ως αποτέλεσμα της εργασίας εν ζωή πρωταγωνιστών. Το Ανί και η Ίσε είναι δύο ακραία παραδείγματα αυτών των κατηγοριών. Η αρχή του Ανί: καμία Ιστορία, παρά μόνο παρελθόν –το οποίο αργά αλλά αμετάκλητα καταστρέφεται. Η αρχή της Ίσε: νέα κατασκευή κάθε 20 χρόνια –καθαρή Ιστορία, κανένα παρελθόν.

Πολύ συχνότερα αυτές οι δύο αρχές εμφανίζονται να συνυπάρχουν, για παράδειγμα, στο κατά περίπτωση ιστορικό σήμα κατατεθέν των παλαιών πόλεων της Ευρώπης, που συναντήσαμε σε προηγούμενες παραγράφους. Ακόμη συχνότερα είναι τα οικοδομήματα με αλληλοεπικαλυπτόμενα χρονικά στρώματα, στα οποία παρουσιάζονται ταυτόχρονα τα απομεινάρια διαφορετικών εποχών. Η περίτεχνη αναγεννησιακή πρόσοψη του Παλάτσο Φαντούτσι στην παλαιά πόλη της Μπολόνια, για παράδειγμα, προέρχεται από το 1521. Αναστηλώθηκε σε ευρεία κλίμακα στις αρχές του 21ου αιώνα. Εξίσου σχολαστικά ανακατασκευάστηκαν κάποιες διατηρημένες ασπρόμαυρες επιγραφές. Εκείνες ενημερώνουν τον κάπως σαστισμένο επισκέπτη για την ύπαρξη καταφυγίων (η είσοδος λένε ότι βρίσκεται ακριβώς πίσω από την πύλη) και για τους αριθμούς τηλεφώνων των υπευθύνων αεράμυνας σε «*incursioni aeree*», δηλαδή σε αεροπορικές επιθέσεις. Οι επιγραφές και οι τηλεφωνικοί αριθμοί από το 1943 και το 1944 έχουν αναδειχτεί με αυτό τον τρόπο σε αξιοθέατο παρελθόν εφάμιλλο με τις νωπογραφίες και τις αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες της πρόσοψης του 16ου αιώνα: περίτεχνα συντηρημένες, ούτως ώστε να φαίνεται μεν ότι προέρχονται από παλαιότερη εποχή, δίχως να δείχνουν όμως παρωχημένες, αλλά ανθεκτικά παλαιές τρόπον τινά.

Αυτό γίνεται και αντίστροφα. Στη Φρανκφούρτη στον Μάιν στο πρώην κτίριο της διοίκησης του χημικού ομίλου επιχειρήσεων I.G. Farben, που κατασκευάστηκε το 1928 από τον Hans Poelzig, στεγάζεται από το 2001 ένα τμήμα του πανεπιστημίου. Το τεράστιο κτίριο με την αυστηρή και ογκώδη πρόσοψή του έχει ανακαινιστεί επιμελώς και σε κάθε όροφο υπάρχουν μεγάλες γυάλινες πινακίδες με πληροφορίες στα γερμανικά και τα αγγλικά για την ιστορία του επιχειρηματικού ομίλου, για τη συνεργασία του με τους εθνικοσοσιαλιστές και τη συμμετοχή του στην πολεμική οικονομία και την οργάνωση των στρατοπέδων συγκέντρωσης.ⁱⁱⁱ «Ένα πράγμα όμως είναι σίγουρα αξιοπερίεργο», λέει ο νεαρός συνάδελφος που με ξεναγεί στο κτίριο:

Σχεδόν όλα τα ίχνη που μαρτυρούσαν ότι το κτίριο μετά το 1945 και για 50 χρόνια ήταν έδρα της Αμερικανικής στρατιωτικής διοίκησης έχουν εξαλειφθεί. Η επιμελώς εκτεθειμένη ανάμνηση των ετών 1928-1945 προφανώς αποτελεί ταυτόχρονα ένα παραπέτασμα: εξαφανίζει την τρεις φορές μεγαλύτερης διάρκειας περίοδο αμερικανικής χρήσης του κτιρίου. Μόνο το πρώην γραφείο του στρατηγού Αϊζενχάουερ χρησιμοποιείται, λέει, σε ιδιαίτερες περιπτώσεις.

Να κάνεις ιστορία ως performance, όπως οι ουμανιστές του 16ου αιώνα: η αναστήλωση παλαιών κατάλοιπων δεν είναι απλώς συντήρηση, αλλά επιλογή της σωστής φάσης του αξιοθέατου, εφαρμοσμένη διαχείριση του χρόνου. Στο πλαίσιο αυτό παρουσιάζεται μια νέα Ιστορία, αποκαθαρμένη από τα αταίριαστα ή απλώς περιττά τμήματα του παρελθόντος. Ο Παρθενώνας στην Αθήνα είναι ένα ιδιαίτερα φημισμένο και τουριστικά εντατικά χρησιμοποιημένο παράδειγμα. Έγινε η ενσάρκωση ενός κλασικού ιδεώδους τεχνοτροπίας όταν δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά το 1762 ο εικονογραφημένος τόμος *The Antiquities of Athens*, ο οποίος ανέδειξε την αρχαία ελληνική αρχιτεκτονική ως υποδειγματική συλλογή και την έκανε προσιτή σε ένα μορφωμένο ευρωπαϊκό κοινό. Ο ναός όμως εξελίχτηκε σε σήμα κατατεθέν αφού πρώτα απομακρύνθηκαν μετά το 1832 όλα τα απομεινάρια του τζαμιού στο οποίο είχε μετατραπεί το κτίσμα μετά την κατάκτηση της πόλης από τους Οθωμανούς τον 15ο αιώνα. Μέχρι τότε ήταν χριστιανικός ναός αφιερωμένος στην Παναγία.^{iv}

Ο Ζίγκμουντ Φρόιντ ανέλυσε σε μία περίφημη επιστολή του –«Μια διαταραχή της μνήμης στην Ακρόπολη»– μία προσωπική του εμπειρία από τις διακοπές του εκεί ως παράδειγμα της μπερδεμένης σχέσης μεταξύ του παρελθόντος και των προσωπικών επιθυμιών. «Υπάρχουν λοιπόν όλα αυτά πραγματικά έτσι όπως τα έχουμε διδαχθεί στο σχολείο;» Όχι, αποφάνθηκε το 1909: «Σύμφωνα με όσα μου υποδεικνύουν οι αισθήσεις μου, αυτή τη στιγμή στέκομαι επάνω στην Ακρόπολη, μόνο που εγώ δεν μπορώ να το πιστέψω».^v Όταν το έγραφε αυτό ο Φρόιντ, ο Παρθενώνας ήταν ένας από τους τόπους του κόσμου που ανατυπώνονταν πιο συχνά σε εικόνα: η ιστορικότητα στο ιστορικό αξιοθέατο κρύβεται πάντα και σε τέτοιες σύγχρονες αναπαραστάσεις. Κάθε τέτοιο μνημείο είναι ένα πολυμεσικό σύμπλεγμα, κατανοητό σε διάφορα χρονικά στρώματα, κατανοητό σε μια διαρκή αθόρυβη μεταβολή και με εξωτερικές προσθήκες, δίχως τις οποίες ένα απομεινάρι δεν μπορεί να εξελιχτεί σε ιστορικό μνημείο, πόσο μάλλον σε ιστορικό αξιοθέατο.

Σε ακραίες περιπτώσεις μια τέτοια προσθήκη συνιστά απλώς διπλασιασμό αυτού που έχει απομείνει από το τόσο απρόσιτο όσο και ανεπαρκές παρελθόν. Εξαιρετικά ευαίσθητα ιστορικά μνημεία, όπως για παράδειγμα τις τοιχογραφίες στο σπήλαιο Λασκώ, δεν μπορούμε να τα παρατηρήσουμε στο πρωτότυπο, παρά μόνο σε αντίγραφα ακριβείας. Η ίδια λύση έχει επιλεγεί για πολλά δημοφιλή αξιοθέατα του παρελθόντος, από τους μεγαλίθους του Στόουνχετζ και τη φιγούρα του Ρολάνδου της Βρέμης από ψαμίτιη ως τα αγάλματα στην πρόσοψη του Καθεδρικού Ναού της Βασιλείας –ελάχιστοι παράγοντες φαίνεται να είναι τόσο καταστροφικοί για τα μνημεία όσο το διαρκώς αυξανόμενο ενδιαφέρον των επισκεπτών τους. Στην περίπτωση του Στόουνχετζ μάλιστα ένας μοχθηρός Βρετανός καλλιτέχνης κατασκεύασε ένα αντίγραφο του αντιγράφου, ως κινητό φουσκωτό κάστρο, με τεράστια επιτυχία.^{vi}

Τα τρία μεσαιωνικά κάστρα της Γερμανίας με τους περισσότερους επισκέπτες –το Χοενστάουφεν, το Βάρτμπουργκ και το Νοϊσβανστάιν– προέρχονται όλα από τον 19ο αιώνα. Δεν θα γλευάζα ωστόσο ως ιστορική ακρότητα την ανοικοδόμηση μεσαιωνικών μνημείων. Αξιοθέατα του μεσαιωνικού παρελθόντος χτίζονται εκ νέου και στον 21ο αιώνα. Στην Ισλανδία έχουν αποφασίσει να ανοικοδομήσουν τον μεσαιωνικό Καθεδρικό Ναό του Σκάλχολτ από τον 14ο αιώνα. Στο Γκουέντελον της Βουργουνδίας δημιουργείται από το 1997 εκ νέου ένα κάστρο του 13ου αιώνα αποκλειστικά με τεχνικές των μεσαιωνικών μαστόρων· με πάνω από 250.000 επισκέπτες ετησίως συνιστά έναν εξαιρετικά δημοφιλή τουριστικό προορισμό. Στο Φρίζαχ της Αυστρίας χτίζεται εκ νέου από το 2009 ένα κάστρο του πρώιμου 13ου αιώνα σύμφωνα με τις ίδιες αρχές και με το σλόγκαν: «Χτίζοντας το κάστρο: η εμπειρία». Στο Μέσκιρχ στον Μέλανα Δρυμό πραγματοποιείται εκ νέου από το 2012 η εξολοκλήρου ανέγερση μιας μοναστικής πόλης του 9ου αιώνα, με την αυστηρή επίσης εφαρμογή τεχνικών αναπαλαίωσης των μαστόρων του πρώιμου μεσαίωνα. Τα σλόγκαν που χρησιμοποιούνται γι' αυτό: «Ένα μοναδικό ταξίδι στον χρόνο» – διακηρύσσει η ιστοσελίδα του εγχειρήματος–, «Χτίζοντας όπως πριν από 1.200 χρόνια», και ο καθένας μπορεί να συμμετάσχει. «Ζώντας τον Μεσαίωνα από απόσταση αναπνοής». Και: «Εδώ η ώρα κυλάει αλλιώς». ^{vii} Φουσκωτά κάστρα που σε στέλνουν στο παρελθόν, αυτοσχέδιες κατασκευές τύπου «φτιάξ' το μόνος σου».

Στην περίπτωση του Παρθενώνα η σχέση μεταξύ παλαιού και νέου είναι ακόμα πιο περίπλοκη. Το πρωτότυπο είναι ανοιχτό για τουριστική περιήγηση, όμως λόγω της δυσχερούς κατάστασης συντήρησης των εγκαταστάσεων του ναού έχει τον χαρακτήρα ενός μόνιμου εργοταξίου, μια αδιάκοπη και ατέρμονη σωτηρία, θα μπορούσε να πει κανείς. Το Νέο Μουσείο Ακρόπολης στις παρυφές του Ιερού Βράχου, το οποίο εγκαινιάστηκε το 2009 ύστερα από μακροχρόνιο σχεδιασμό, προσφέρει αντ' αυτού την αποκαθαρμένη υπερεκδοχή: ο τρίτος όροφός του διαθέτει ακριβώς τα μεγέθη και τη διαμόρφωση του αρχαίου ναού, ούτως ώστε να αναπαριστά τη μαρμάρινη ζωφόρο σε όλη της την έκταση και στη σωστή διάταξη του πρωτότυπου γλυπτού διάκοσμου. Τα τμήματα που αφαιρέθηκαν από τον Παρθενώνα το 1801 και εκτίθενται σήμερα στο Βρετανικό Μουσείο επαναπατρίστηκαν με αυτό τον τρόπο, τουλάχιστον ως αντίγραφα. Το μουσείο δέχεται πέντε εκατομμύρια επισκέπτες ετησίως. Είναι ένας καθρέφτης ειδικού τύπου, ένας μηχανισμός ασφαλείας, ο οποίος εξαφανίζει πολύ αποτελεσματικά το αταίριαστο –την απαστράπτουσα σύγχρονη μεγαλούπολη ακριβώς από κάτω (αόρατη λόγω των μεγάλων προβολέων που φέγγουν μπροστά από τα παράθυρα), όπως επίσης και τους τρεις αιώνες οθωμανικής κυριαρχίας αλλά και μία χιλιετία του Βυζαντίου. Σε μια μεγάλη προθήκη του Μουσείου Ακρόπολης μπορεί κανείς να θαυμάσει και ένα επιπλέον μοντέλο του πολύτιμου ιερού τόπου, ως αντίγραφο εν αντιγράφω: ο Παρθενώνας ανακατασκευασμένος σε σμίκρυνση πολύχρωμου γλυπτού. Όχι, δεν είναι από Playmobil –κάτι τέτοιο πράγματι θα ταίριαζε εδώ άψογα–, αλλά από Lego.

Η νέα ζωή που ενσταλάζεται στο κατάλοιπο του παρελθόντος προσδιορίζεται από τις ανάγκες της: χρειάζεται βιταμίνες ως συμπληρώματα για να ολοκληρωθεί. Ο Παρθενώνας αποτελεί ένα καλό παράδειγμα και γι' αυτό. «Η όλη, καθώς φαίνεται, συγκεχυμένη και δύσκολη στην αποτύπωσή της ψυχική κατάσταση», έγραφε ο Ζίγκμουντ Φρόιντ στο τέλος της επιστολής του το 1936, «ξεκαθαρίζει μονομιάς διά της αποδοχής ότι τότε πάνω στην Ακρόπολη είχα για μια στιγμή την αίσθηση –ή θα μπορούσα να έχω την αίσθηση– ότι αυτό που βλέπω εδώ δεν είναι αληθινό». Από το 2015 το μνημείο του Παρθενώνα είναι ορατό τις νύχτες με τον νέο φωτισμό ενός

γαλλικού αρχιτεκτονικού γραφείου που εργάστηκε ειδικά γι' αυτόν το σκοπό. Οι σκαλωσιές γίνονται έτσι αόρατες, ενώ το οικοδόμημα μοιάζει να αιωρείται πάνω από την πόλη, σε χρώματα ροζ, πράσινο και πορτοκαλί, σαν μια γιγαντιαία πασπαλισμένη με ζάχαρη τούρτα παγωτό. Τι θα έλεγε άραγε ο Ζίγκμουντ Φρόιντ γι' αυτό;

Χιόνια στο καμπαναριό

Άλλα αξιοθέατα προσφέρουν στους επισκέπτες τους γι' άλλη μια φορά διαφορετικές χρονικές ακολουθίες. Βαρσοβία, πλατεία μπροστά από τα Ανάκτορα, ώρα 11.15 π.μ.: είναι μια κρύα και συννεφιασμένη ημέρα Δεκεμβρίου, όμως πάνω από την κεντρική πύλη των ανακτόρων ανοίγει ένα παράθυρο. Ένας άντρας με μια τρομπέτα κάνει την εμφάνισή του· παίζει μια μελωδία, που αντηχεί στις προσόψεις των κτιρίων απέναντι.

Αυτό γίνεται κάθε μέρα, εξηγεί η ξεναγός μου. Ο άντρας παίζει τον ύμνο της πόλης της Βαρσοβίας, πάντα στις 11.15 το πρωί, την ώρα ακριβώς που σταμάτησε να χτυπά το ρολόι στην πρόσοψη των ανακτόρων ύστερα από ένα πλήγμα που δέχτηκαν κατά την πρώτη αεροπορική επιδρομή της Βέρμαχτ στη Βαρσοβία τον Σεπτέμβριο του 1939. Τα Ανάκτορα της Βαρσοβίας και ολόκληρη η παλαιά πόλη καταστράφηκαν συστηματικά από τη Βέρμαχτ τον Αύγουστο του 1944. Σήμερα, συνεχίζει η ξεναγός μου, μόνο ένα πέντε τοις εκατό των κατοίκων έχει προγόνους που ζούσαν στη Βαρσοβία πριν από το 1939. Τα τρία τέταρτα του 1,3 εκατομμυρίου κατοίκων της πόλης δεν επέζησαν από τον πόλεμο. Η παλαιά πόλη ανοικοδομήθηκε μεταξύ 1949 και 1955 ως λεπτομερής (και εν μέρει φανταστική) απομίμηση, ενώ τα Ανάκτορα αναστηλώθηκαν μεταξύ 1977 και 1988, με τη χρηματοδότηση από ιδιωτικές δωρεές.^{viii} Μετά το τέλος της κομμουνιστικής διακυβέρνησης το 1989, κάθε μέρα στις 11.15 π.μ. ένας τρομπετίστας παίζει τον ύμνο της Βαρσοβίας.

Ο σταματημένος χρόνος πρέπει να τίθεται κάθε φορά εκ νέου σε κίνηση, για να μη χαθεί η Ιστορία: σταμάτημα και πάλι ξεκίνημα, όσο κρατά ένας ύμνος, τέσσερα λεπτά περίπου –μέχρι το επόμενο σταμάτημα. Η διακοπή πρέπει να επαναλαμβάνεται συνέχεια, καθώς θα χανόταν διαφορετικά και η ίδια: όποιος σταματά τον χρόνο μία φορά με σκοπό την πανηγυρική ανάμνηση πρέπει να τον διακόπτει συνέχεια. Ποια τιμωρία να επιφυλασσόταν άραγε, αναρωτιέται κανείς ακούσια, τι θα συνέβαινε αν παραλειπόταν η στιγμή της πανηγυρικής ανάμνησης;

Αξίζει τον κόπο να περιηγηθεί κανείς και να παρατηρήσει τα σοκάκια γύρω από τα Ανάκτορα της Βαρσοβίας. Τα σπίτια της παλαιάς πόλης που ανακατασκευάστηκαν πριν από 60 χρόνια –αναστηλώθηκαν μόνο όσα είχαν χτιστεί πριν από το 1850– πρέπει τώρα και αυτά να συντηρούνται, γι' αυτό και σε πολλές προσόψεις υπάρχουν σκαλωσιές. Η εταιρεία στην οποία έχει ανατεθεί το έργο ονομάζεται «Monument Service»· ακριβώς δίπλα, πίσω από μια διακοσμημένη με γκράφιτι αναγεννησιακή πρόσοψη, καλωσορίζει τον επισκέπτη το «Nike Flagship Store». Βρίσκομαι εκεί αρχές Δεκεμβρίου· μπροστά από το επίσης αναστηλωμένο κατάλοιπο του μεσαιωνικού τείχους της πόλης της Βαρσοβίας έχει κατασκευαστεί μια χριστουγεννιάτικη αγορά με τη μορφή μιας μακριάς σειράς ξύλινων ιπποτικών κάστρων σε σμίκρυνση, όπου διατίθενται ζεστό κρασί, ζαχαρωτά και τα αστραφτερά και κόκκινα μιχλιμπίδια που συναντάμε σε όλες τις χριστουγεννιάτικες αγορές. Θυμάμαι τον πλανήτη του τουρισμού τον οποίο έχει περιγράψει η συγγραφέας επιστημονικής φαντασίας Ούρσουλα Λε Γκεν σε ένα από τα διηγήματά της: σε

εκείνον μπορούν οι επισκέπτες να γιορτάζουν σε διαφορετικούς προορισμούς τη γιορτή για την οποία έχουν κάνει κράτηση, και μάλιστα κάθε μέρα. Στο νησί των Χριστουγέννων είναι πάντα παραμονή Χριστουγέννων· στο νησί του Πάσχα εμφανίζεται κάθε μέρα ο λαγός του Πάσχα, στο νησί της παραμονής της Πρωτοχρονιάς γιορτάζουν καθημερινά με σαμπάνια, πυροτεχνήματα και καλές προθέσεις την έλευση ενός νέου χρόνου. Κυβερνήτης του πλανήτη είναι η «Great Joy Corporation».^{ix}

Στη Βαρσοβία η επίδραση αυτής της ιστορίας είναι κάπως τρομακτική: ξαφνικά ολόκληρη η παλαιά πόλη μοιάζει με παζάρι. Οι αδιανόητα πολλοί νεκροί του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου έχουν εξαφανιστεί, αντ' αυτών δεσπόζουν πάλι εδώ τα ωραία παλαιά κτίρια του 16ου, του 17ου και του 18ου αιώνα. Είναι δυνατόν, σκέφτομαι, παλαιές πόλεις –κατεστραμμένες και ξαναχτισμένες, όπως η Βαρσοβία και το Μίνστερ, και αναστηλωμένες και εξωραϊσμένες, όπως η Λουκέρνη και η Μπολόνια– να είναι στην πραγματικότητα χριστουγεννιάτικες αγορές, πλανήτες ενός ειρωνικού διηγήματος επιστημονικής φαντασίας, και για τους επισκέπτες τους να είναι εντελώς αδιάφορο από ποια χρονική ζώνη κατάγονται οι δρόμοι στους οποίους περιφέρονται, αρκεί να μπορούν να αγοράζουν εκεί χριστουγεννιάτικα γλυκά, ζεστό κρασί και κατασκευασμένα στην ανατολική Ασία αθλητικά παπούτσια;

Διότι τα Χριστούγεννα είναι η γιορτή εκείνη που παράγει εντελώς ανεπιτήδευτα ένα φαντασικό νοσταλγικό παρελθόν. Μπροστά σε χιονισμένα ξύλινα αγροτόσπιτα συνωστίζονται ντυμένοι στα κόκκινα Αγιοβασίληδες, λευκόχρυσοι άγγελοι, το θείο βρέφος και ο τάρανδος με το έλκηθρο, συν μπλε, κόκκινα, λευκά και πράσινα φωτάκια που αναβοσβήνουν και φωτισμένοι εσωτερικά πελώριοι χιονάνθρωποι από λευκό πλαστικό: λες και το χιόνι θα μπορούσε να τα διορθώσει όλα, αν ερχόταν μια φορά στην ώρα του. Τα Χριστούγεννα είναι η τελετουργική έμμονη ιδέα της νοσταλγίας: εκφράζουν, πράγματι, το διάχυτο συναίσθημα ότι κάποιος απώλεσε εκείνον τον ειδυλλιακό τόπο στον οποίο μεγάλωσε. Ο διάκοσμος δημιουργεί μια χιονισμένη Χώρα των Θαυμάτων, η οποία κάποτε κατά το τελευταίο τρίτο του 19ου αιώνα εποικίστηκε ταυτόχρονα στο Ζάλτσμπουργκ και στην Άνω Βαυαρία (το ξανθό θείο βρέφος), στη Νέα Αγγλία (Ρούντολφ, ο κοκκινομούτης τάρανδος), στο Λονδίνο (τζάκια, κάλτσες, Ντίκενς), στη Σουηδία και στα Όρη Ερτσ. Σε αυτή τη χώρα δεν υπάρχουν οι δύο τόποι στους οποίους οι περισσότεροι κάτοικοι του 21ου αιώνα διαβιούν το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου τους, και συγκεκριμένα τα εργοστάσια και τα γραφεία. Αντ' αυτών υπάρχει όμως η μακάρια ανωριμότητα ως καθήκον. Και μόλις περάσουν τα Χριστούγεννα, οι περισσότεροι άνθρωποι αισθάνονται αμηχανία. (Η νιώθουν ανακουφισμένοι.) Εξίσου αναπότρεπτα τα Χριστούγεννα θα ξανάρθουν έπειτα από έντεκα μήνες.

Το αφήγημα στο οποίο εδράζεται ο τουρισμός είναι αυτό του ταξιδιού στον χρόνο ως τόπου έντονου συναισθήματος· ένας τόπος στον οποίο ο επισκέπτης μπορεί να βουτήξει στο παρελθόν, δίχως να απειληθεί ή να αμφισβητηθεί η θέση του στη σύγχρονη εποχή. Το παρελθόν που επισκέπτεται κανείς πρέπει να προσφέρει επαρκείς αντιθέσεις με την προσωπική του καθημερινότητα, αλλά και να μπορεί ανεμπόδιστα να αξιοποιηθεί πρακτικά, να θεαθεί και να φωτογραφηθεί. Αυτό παράγει ορισμένα παράδοξα: τις δικές μας ρίζες, αλλά αλλότριες και δελεαστικά εξωτικές· τον Παρθενώνα ως γενέθλιο τόπο της σύγχρονης Δυτικής Ευρώπης, την οποία ταυτόχρονα οφείλει να συσκοτίσει· την ανοικοδομημένη Βαρσοβία ως ανάμνηση της εθνικής θυσίας, στην οποία μπορεί κανείς ταυτόχρονα να διασκεδάσει και να κάνει τα

ψώνια του. Οι αντιφάσεις αυτές δεν μειώνουν την επίδραση των αξιοθέατων, αντιθέτως την αυξάνουν μόνο. Οι ειδήμονες της επιστήμης της λογοτεχνίας γνωρίζουν ότι όσο περισσότερο απέχουν μεταξύ τους οι εκδοχές και οι χρήσεις τις οποίες μπορούν να συμπεριλαμβάνουν ταυτόχρονα οι αφηγήσεις, τόσο περισσότερο στέρεες είναι οι αφηγήσεις αυτές.^x

Το συμπέρασμα είναι εύλογο: όλα όσα αναδεικνύουν έναν τόπο ως απαρχή και ιστορική καταγωγή είναι προϊόντα μεταγενέστερης προσθήκης. Σε διαφορετική περίπτωση δεν θα λειτουργούσε για τους επισκέπτες του στο παρόν. Γιατί στον τόπο της ιστορικής προέλευσης συνήθως δεν υπάρχει τίποτα –η απαρχή άλλωστε έχει συντελεστεί, δεν υφίσταται, έχει παρέλθει. Στα προηγούμενα κεφάλαια πραγματοποιήσαμε μια ολόκληρη σειρά από επιτόπιες αυτοψίες σε τέτοιους τόπους, από μεσαιωνικά πεδία μάχης και καθεδρικούς ναούς μέχρι εορτασμούς εθνικών επετείων και φαντασμαγορικές αναπαραστάσεις της βιομηχανίας της ψυχαγωγίας και της αντικουλτούρας. Για να μπορέσει ένας τόπος να αποκτήσει ιστορική αξία, να γίνει «εστία» την οποία επισκεπτόμαστε για να επαναφορτιστούμε και να ανανεωθούμε με τη φρεσκάδα του παρελθόντος, θα πρέπει να αποκαταστήσουμε, να εγκαταστήσουμε και να αναστηλώσουμε το απομεινάρι, το ίχνος, το μνημείο· και οι ιστορίες θα πρέπει να επικαιροποιούνται κάθε φορά εκ νέου, για να παραμένουν επιδραστικές.^{xi}

Γι' αυτό τον λόγο το αρχικό δεν μπορεί παρά να είναι αόρατο. Το ακέραιο αυθεντικό παρελθόν βρίσκεται ως τυφλό σημείο στην κυριολεξία έξω από όλες εκείνες τις ιστορίες απωλειών με τις οποίες ο τουρισμός διατηρεί μια τόσο έντονη σχέση. Όταν μιλάμε για την καταστροφή του όμορφου Άλλοτε από τον εκσυγχρονισμό και την τουριστική εκμετάλλευση, δεχόμαστε πάντα σιωπηρά την προϋπόθεση ότι υπήρξε ένα σημείο εκκίνησης από το οποίο αυτή η ομορφιά –η άφθαρτη μεσαιωνική παλαιά πόλη ή ο καθεδρικός ναός της, το αλπικό τοπίο, η καθημερινή ζωή των αγροτών και των ψαράδων, η παραδεισένια αμμουδιά– μπορούσε άμεσα και ανόθευτα να προσληφθεί, να περιγραφεί και να ιστορηθεί, στη γνησιότητα και την πληρότητά της. Αυτό εννοείται με το μελαγχολικό «ακόμη» το οποίο τονίζουν με έμφαση οι περιγραφές των αλλαγών λόγω του τουρισμού και οι ταξιδιωτικοί οδηγοί εδώ και πάνω από 150 χρόνια. Ως σχετικά τεκμήρια –τεκμήρια για την απώλεια, μάλιστα–, παρατίθενται συγγραφείς του 1975 ή του 1910, του 1830 ή του 1790, οι οποίοι βρέθηκαν εκεί όταν ο τόπος της επίσκεψης παρέμενε ακόμη αληθινός, αυθεντικός, πρωτόγονος και άσπιλα όμορφος. Από τότε που υπάρχει ο οργανωμένος τουρισμός, οι επισκέπτες πείστηκαν ότι έχουν ενώπιόν τους μόνο τα φθαρμένα απομεινάρια μιας άλλοτε πολύ εντυπωσιακότερης, μα στο μεταξύ δυστυχώς αμετάκλητα κατεστραμμένης, γενικής εντύπωσης.^{xiii} Αυτό το παρελθόν ως τέλειος εύθραυστος κόσμος μέσα σε γυάλα υπήρξε όμως μόνο στο βλέμμα προς το παρελθόν: ήταν πάντοτε χαμένος. Γι' αυτό τον λόγο και νιώθουμε τόσο συχνά νοσταλγία για τόπους στους οποίους δεν έχουμε πάει ποτέ.

Αφηγήσεις καταγωγής ως συνομιλία με τους νεκρούς

Η μεταφορά αυτή είναι τόσο διαδεδομένη, ώστε έχουμε σταματήσει να την προσέχουμε, και στις προηγούμενες σελίδες χρησιμοποιήθηκε πολλές φορές. Ζωντανεύουμε ιστορικά γεγονότα. Ανασταίνουμε το παρελθόν. Αυτή την περίοδο με το σλόγκαν «Αναβιώνουμε την Ιστορία» προσπαθούν να προσελκύσουν επισκέπτες

μια οργανωμένη περιήγηση στο Παλαιό Δημαρχείο της Φρανκφούρτης, ένα Μουσείο των Παλαιών Ανακτόρων του Νιντερλάουζιτς και το μουσείο Bourbaki στη Λουκέρνη, όπως με ενημερώνει μια εξυπηρετική μηχανή αναζήτησης, και η λίστα αυτή μπορεί να διευρύνεται επ' άπειρον. Οικείες πατρικών, εικόνες ανακτόρων ή πανοραμάτων από τον 19ο αιώνα δεν υπήρξαν ποτέ ζωντανές, σε αντίθεση βέβαια με εκείνους που κατοικούσαν εκεί ή απεικονίζονται σε αυτές: δεν είναι δύσκολο να αναγνωρίσει πάλι κανείς σε αυτή τη φράση την τετριμμένη εκδοχή εκείνης της λόγιας υπόσχεσης με την οποία ο Κυριακός Αγκωνίτης πριν από πάνω από πεντακόσια χρόνια προσπάθησε να στρέψει την προσοχή εύπορων υποστηρικτών και χορηγών στις ιδιαίτερες ικανότητές του στη διαχείριση του παρελθόντος, για την οποία και έγινε ήδη λόγος στο 2ο κεφάλαιο. Μπορούσε να επαναφέρει ακόμη και τους νεκρούς από τον κάτω κόσμο και να τους κάνει να μιλήσουν, διαβεβαίωνε ο Κυριακός – «στην ευτυχέστερη αναβίωση των παλαιών χρόνων».^{xiii}

Η φράση αυτή δεν έχει χάσει έκτοτε τίποτα από την υποβλητική επίδρασή της. Υπάρχει ένα γνωστό ανέκδοτο που αποσαφηνίζει τον μηχανισμό κάθε συνομιλίας με τους νεκρούς. Δεν προέρχεται όμως από τον 15ο αιώνα, αλλά από τον 20ό. Κατά την περίοδο έξαρσης του αποκρυφισμού μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ο δεξιότεχνης των αποδράσεων Χάρι Χουντίνι συνάντησε το 1922 τον Κόναν Ντόιλ, συγγραφέα του «Σέρλοκ Χολμς», ο οποίος ήταν απολύτως πεπεισμένος για τη δυνατότητα άμεσης διασύνδεσης με το παρελθόν μέσω υπερφυσικών δυνάμεων. Ο Χουντίνι ήταν γνωστός για τον σκεπτικισμό με τον οποίο αντιμετώπιζε αυτού του είδους τα ζητήματα και ο Κόναν Ντόιλ είχε θέσει ως στόχο να τον πείσει για την αλήθεια των επαφών με το επέκεινα. Σε κάποια πνευματιστική συγκέντρωση μεταδόθηκε στον Χουντίνι μέσω της κυρίας Ντόιλ, που είχε περιέλθει σε έκσταση, ένα μήνυμα από τη νεκρή μητέρα του: «Σας ευχαριστώ», υπαγόρευσε εκείνη στην κυρία Ντόιλ, που μέσα στο συσκοτισμένο δωμάτιο του ξενοδοχείου έπαιζε τον ρόλο του ενδιάμεσου και έγραφε, «από τα βάθη της καρδιάς μου... Ο μοναδικός καημός μου ήταν ότι ο αγαπημένος γιος μου δεν ήξερε πόσες φορές βρισκόμουν κοντά του». Ο Ντόιλ είχε ενθουσιαστεί. Και ο ίδιος ο Χουντίνι, όπως παραδέχτηκε σε μια συνέντευξη την επόμενη μέρα, είχε συγκινηθεί βαθιά από αυτή την εμπειρία. Είπε ότι ήταν παιδί Ούγγρων εμιγκρέδων και αρχικά ονομαζόταν Έριχ Βάις· και η μητέρα του μιλούσε στη ζωή της μόνο ουγγρικά. Αυτό λοιπόν το έμαθε τώρα, είπε ο Χουντίνι: ότι αφού φύγεις πλέον από αυτή τη ζωή, μαθαίνεις στο επέκεινα άπταιστα αγγλικά».^{xiv}

Γιατί εννοείται πως οι νεκροί μιλούν φυσικά πάντα αγγλικά –τη γλώσσα, δηλαδή, του εκάστοτε κοινού. Κάθε επανάληψη αυτού που έχει παρέλθει είναι το προϊόν μιας πολύ αληθινής και στο εκάστοτε παρόν πραγματοποιούμενης εργασίας· αυτής της κυρίας Ντόιλ εν προκειμένω. Η διατύπωση της επικοινωνίας με τους νεκρούς εξυπηρετεί πάντα τον στόχο να εξαλείφεις πολύ πιο ζωντανές μορφές. Αυτό ισχύει και για την ακαδημαϊκή επιστήμη της Ιστορίας, στην οποία η επαναφορά και εξέταση των νεκρών μαρτύρων ως ρητορική τεχνική έχει μια μακρά ιστορία επιδραστικότητας. «Κατέρχομαι εκούσια σε αυτούς και τους φωνάζω: Θα μου απαντήσετε, αν σας ρωτήσω;»

Ο Gonzague de Reynold δεν ήταν ο μόνος που ψέλλισε κάτι τέτοιο· η φράση του αφήνει συνειδητά ανοιχτό το ερώτημα σε ποιον ουσιαστικά απευθύνεται. Οι αντιπαραθέσεις πολιτικής Ιστορίας στον 20ό και τον 21ο αιώνα είναι συγκρούσεις μεγάλης έντασης γύρω από το ποιος έχει το δικαίωμα στο μιντιακό παρόν –δηλαδή τώρα– να μιλάει εξ' ονόματος των νεκρών του παρελθόντος. Το παρελθόν είναι το

ισοδύναμο –το κρυπτογραφημένο σύμβολο, το πεδίο συναισθημάτων– για ανεκπλήρωτες υποχρεώσεις: «Χρωστάς ακόμη κάτι στους νεκρούς», συνήθως γίνεται χρήση της κτητικής αντωνυμίας πρώτου πληθυντικού προσώπου, «στους νεκρούς μας», λέει το μήνυμα.^{xv} Όποιος ισχυρίζεται ότι μιλάει εξ ονόματος των νεκρών και ότι νιώθει και ενσαρκώνει τα βάσανα κακοποιημένων ανθρώπων του παρελθόντος θέτει τον εαυτό του στη θέση εκείνων εξ ονόματος των οποίων εμφανίζεται. Υποκατάσταση –κάτι σαν τους ουμανιστές πριν από πεντακόσια χρόνια, που εμφανίζονταν ως αξιόπιστοι διερμηνείς των αρχαίων αυθεντιών τους. Αυτό μπορεί να γίνεται, αλλά δεν πρέπει και να μας αρέσει.

Βιώνοντας το αυθεντικό

Αν όμως οι νεκροί παραμένουν βωβοί και απόντες και το παρελθόν δεν είναι υφίσταται πλέον, τι εννοείται τότε με την εμπειρία και το «βίωμα» του ιστορικού που παίζει τόσο κεντρικό ρόλο στους ταξιδιωτικούς οδηγούς και τα ανάλογα ρεπορτάζ; Το ρήμα «βιώνω» αναφέρεται σε κάτι που δεν μπορεί να συμβεί πουθενά αλλού παρά μόνο στο υποκειμενικό Τώρα. Αυτό που εξερευνούν πιο έντονα οι τουρίστες είναι τα δικά τους συναισθήματα. Αυτά αποτελούν εντελώς ανυπόκριτα τον πραγματικό προορισμό του ταξιδιού, εφόσον το ζήτημα είναι το «βίωμα» ως μια υποτιθέμενη πρόσβαση σε γεγονότα που διαδραματίστηκαν πριν από πολύ καιρό.

Στο πλαίσιο αυτό η σχέση μεταξύ του οικείου ατομικού κόσμου και του ξένου κόσμου που φαντάζεται κανείς ως γνήσιο, πρωτόγονο και πρωταρχικό, οργανώνεται με σκοπό την αμοιβαία ανέλιξη: εγώ έντονα μέσα στο γνήσιο. Και από αυτή την άποψη οι τουρίστες είναι διάδοχοι των ουμανιστών, που είχαν σε πολύ χαμηλή εκτίμηση τους προγενέστερους τους και τους καταλόγιζαν ευπιστία. Ταυτόχρονα απέδιδαν μέγιστη αυθεντία και γνησιότητα στην αρχαία απαρχή ως πρωτότυπο – και στον εαυτό τους (και σε κανέναν άλλο) την ικανότητα να αντιλαμβάνονται, να καταγράφουν και να αποδίδουν άμεσα αυτή τη γνησιότητα. Στην ιδέα του βιώματος εμπεριέχεται πάντα η αγωνία ότι αυτό δεν αξιοποιήθηκε με ένταση και πλήρως. «Παρατεταμένη εφηβεία» το έχει αποκαλέσει ο φιλόσοφος Mark Greif: η λαχάρα να είσαι σε θέση να επαναλαμβάνεις και να επεκτείνεις πάντα εκ νέου τις προσωπικές σου νεανικές εμπειρίες συνοδεύεται σε αυτό το πλαίσιο με τη μελαγχολική αίσθηση ότι το γνήσιο, το ιδιαίτερα έντονο το έχασες και αυτή τη φορά, και πάλι.^{xvi}

Λοιπόν, ξεκινάμε άλλη μια φορά; Μάνη, Πελοπόννησος – μια απόκρημνη ορεινή ακρούλα που εξέχει στη Μεσόγειο, μικροί όρμοι, δρόμοι γεμάτοι στροφές. Στη Στούπα υπάρχει μια παραλία με αμμουδιά· με επισκέπτες ως επί το πλείστον από τη Μεγάλη Βρετανία τον Ιούλιο, οι οποίοι με κατακόκκινα πρόσωπα δέκα η ώρα το πρωί πίνουν μπίρες κάτω από τον καυτό ήλιο. Ένας ξερακιανός, αμίλητος έφηβος τοποθετεί πολύχρωμα φυλλάδια κάτω από τους υαλοκαθαριστήρες των σταθμευμένων αυτοκινήτων: διαφήμιση ενός εστιατορίου στο διπλανό χωριό. «Experience the most authentic-traditional Greek cuisine!» Το γραφικό τοπίο στο οποίο ήδη βρίσκεται ο επισκέπτης προφανώς δεν είναι αρκετά ελληνικό: η προσφορά υπόσχεται σε συγκριτικό βαθμό κάτι ακόμη γνησιότερο, πρωταρχικότερο. Οι εξοχικές κατοικίες που κατασκευάζονται εκ νέου στα χωριά και στους όρμους των γυμνών άγριων βουνών της Μάνης έχουν όλες τη μορφή των παλαιών πύργων-οχυρών για τους οποίους φημίζεται η χερσόνησος. «Με αυτό τον τρόπο», λέει καλοδιάθετος ο συνοδός μου, «κάνουν τη Μάνη όλο και πιο μανιάτικη».

Η τουριστική χρήση της ιστορίας διαθέτει μια σειρά από φράσεις επικλήσεων, μαγικές λέξεις, μαγευτικές υποσχέσεις. «Μπορείς να ξεχάσεις ότι το παρελθόν έχει παρέλθει», λέει η πρώτη: «Υπάρχουν όλα, τώρα». Αντίθετα η δεύτερη φράση λέγεται απλώς ψιθυριστά γιατί όλοι γνωρίζουν τι ακριβώς λέει: «Αλλά το πραγματικά γνήσιο είναι μόνο για μας». Απείρως αναπαραγμένη ενδοομαδική αποκλειστικότητα εν μέσω της αυτοκρατορίας της κόπιας, με άλλα λόγια: Αφθονία. «We never use the word authentic», διακηρύσσει η διαφημιστική καταχώριση του βρετανικού ταξιδιωτικού γραφείου στη *London Review of Books*, επιδιώκοντας να προσελκύσει ένα μορφωμένο ακαδημαϊκό κοινό για διακοπές στην Ελλάδα και την Τουρκία. Στο «authentic» υπάρχει ένας αστερίσκος: από κάτω, τυπωμένο με μικρότερα γράμματα και κλείνοντας το μάτι: «Except on this occasion».

13 «We never use the word authentic». Διαφημιστική καταχώριση, *London Review of Books*, Σεπτέμβριος 2016

i Peter Cowe (Εκδ.): Ani. World Architectural Heritage of a Medieval Capital, Leuven 2001· σχετικά με τις συγκρούσεις, βλέπε «Haunted by History: Ani, a Disputed city», στο: *The Economist* 279, Ιούνιος 2006, σελ. 59. Το 2016 το Ανί συμπεριλήφθηκε στον κατάλογο των Μνημείων Παγκόσμιας Κληρονομιάς: <http://whc.unesco.org/en/list/1518> (ανακτήθηκε στις 23 Νοεμβρίου 2017).

ii Για την εκτέλεση των τελετουργιών http://www.univie.ac.at/rel_jap/kami/Ise_Schrein (ανακτήθηκε στις 23 Νοεμβρίου 2017): αξίζει να διαβαστεί σχετικά Sand, Monument Problem.

iii Johann Wolfgang Goethe-Universität (Εκδ.): Von der Grünenburg zum Campus Westend – Die Geschichte des IG Farben-Hauses. Συνοδευτικό βιβλίο στη μόνιμη έκθεση στο κτίριο της IG Farben, Φρανκφούρτη/Μάιν 2007.

iv Για τις ειδικές συνθήκες παραγωγής αυτού του σήματος κατατεθέντος, βλέπε Yannis Hamilakis: *The Nation and its Ruins, Antiquity, Archaeologie and the National Imagination in Greece*, Oxford 2009.

v Freud, *Erinnerungsstörung*, σελ. 245 κ.εξ.

vi Οι τοιχογραφίες του σπηλαίου Λασκώ ανακαλύφθηκαν το 1940, η πρόσβαση του κοινού επιτράπηκε οκτώ χρόνια αργότερα και το 1963 απαγορεύτηκε λόγω ανεπανόρθωτων αλλοιώσεων. Η πρώτη απομίμηση, που λειτουργεί από το 1983, έχει στο μεταξύ υποστεί επίσης σοβαρές ζημιές. Αντικαταστάθηκε από μια περιοδεύουσα έκθεση («Λασκώ 3») και το 2016 από μια ακόμη ολοκληρωμένη απομίμηση από ακρυλική ρητίνη («Λασκώ 4»). Το αντίγραφο του Στόουνχετζ ως φουσκωτό κάστρο το υλοποίησε ο Jeremy Deller το 2012 υπό τον τίτλο «Sacrilage» - <http://www.jeremy-deller.org/Sacrilage/Sacrilage.php> (ανακτήθηκε στις 28 Νοεμβρίου 2017).

-
- vii Philippe Minard και François Folcher: Guédelon: Des homes fous, un château fort, Παρίσι 2003· βλέπε επίσης τις επίσημες ιστοσελίδες: www.guedelon.fr – www.burgbau.at (για το Φρίζαχ) – www.campus-galli.de (για το Μέσκιρχ), όλα ανακτήθηκαν στις 8 Σεπτεμβρίου 2017. Μια μακροσκελής λίστα περαιτέρω παραδειγμάτων αναστηλωμένων ιστορικών κτιρίων στο von Engelberg-Dočkal, Hybridität.
- viii Malgorzata Omilanowska: Rekonstruktion statt Original – das historische Zentrum von Warschau, στο: *Informationen zur Raumentwicklung* Τεύχος 3/4 (2011), σελ. 227-236· Herber, Wiederaufbau.
- ix Ursula LeGuin: Great Joy από το: *Changing Planes*, σελ. 116-130.
- x Koschorke: Wahrheit, σελ. 260 κ.εξ.
- xi Οι απαρχές, σημειώνει ο ειδικός με νηφαλιότητα, είναι αναδρομικές, καθορίζονται από την περαιτέρω εξέλιξη: τα συμβάντα είναι κατά την αφήγηση τόσο ακατέργαστη πρώτη ύλη όσο και κατασκευασμένα όργανα για την προσέλευση της προσοχής εκ μέρους του αφηγητή: ό.π., σελ. 62.
- xii Ένας αυστηρός Άγγλος ταξιδιωτικός συγγραφέας είχε παρατηρήσει ήδη από το 1847 με κριτική διάθεση ότι μόνο στις ιδιαίτερα γραφικές διαβάσεις αρχίζει ο Ρήνος να θυμίζει τον εαυτό του. Βλέπε Blackbourne, Eroberung, για παράδειγμα σελ. 139 και 204. Σύγκρ. Müller, Baedeker.
- xiii Κεφ. 2, Σημ. 18. «Όλα ξεκίνησαν από την επιθυμία συνομιλίας με τους νεκρούς», λέει η πρώτη πρόταση στο διάσημο βιβλίο του Stephen Greenblatt *Verhandlungen mit Shakespeare. Innenansichten der englischen Renaissance*, Berlin 1988, σελ. 7, σύγκρ. Moritz Bassler: *Die kulturpoetische Funktion und das Archiv*, Frankfurt am Main 2005, σελ. 11 κ.εξ.
- xiv Kalush/Sloman, Houdini, σελ. 193, σε μετάφραση του συγγραφέα· Ruth Brandon: *The Life and Many Deaths of Harry Houdini*, Λονδίνο 1993· για τις πνευματιστικές πεποιθήσεις του Κόναν Ντόιτλ Stigler, Spuren.
- xv Για τις τρέχουσες διαμάχες της πολωνικής πολιτικής της μνήμης βλ. π.χ. Neal Ascherson: *Diary*, στο *London Review of Books*, 17 Οκτωβρίου 2017, σελ. 39.
- xvi Greif, Concept, σελ. 145 κ.εξ.